

LAKI LÁSZLÓ – BÉKÉS ZOLTÁN

A Közép-Magyarországi Régióról egy gyermek- és ifjúsági vizsgálat tükrében¹

A szerzők azoknak a társadalmi folyamatoknak az összefüggéseit vizsgálják a Közép-Magyarországi Régióban – az ország egyik legellentmondásosabb, a legnagyobb társadalmi különbségekkel terhelt területi egységében –, melyek a gyermekvédelmi szakellátás iránti igényeket befolyásolják. Érzékelhetőek itt a világváros nyújtotta előnyök, de a városi szegregáció is; a jómódú szuburbanizáció mellett az elszegényedő városi rétegeknek főként az alföldi térségek felé irányuló kitelepülése is, vagy a Budapest környéki agglomeráció gyors felemelkedése és a régió „külső területeinek” a lecsúszása, átalakulása. A tanulmány ezekkel a makro folyamatokkal foglalkozik, a társadalmi- és a generációs reprodukció szempontjából, s külön elemzi azokat a kimondottan hátrányos következményeket, melyek a régió „külső térségeiben” zajló, átstrukturálódási folyamatok ellentmondásos hatásaiból erednek, s amelyek meghatározzák a szocializációs intézményrendszert, illetve a gyerekek és fiatalok helyzetét is.

Bevezető

A rendszerváltást követően a magyar gazdaságban merőben új beruházási-fejlesztési folyamatok indultak el és váltak dominánssá, amelyek új területi-gazdasági-társadalmi szerveződéseknek nyitottak utat hazánk-

¹ A tanulmány a Fővárosi TEGYESZ által a Pest Megyei TEGYESZI-vel közösen, a FICE Magyarországi Egyesületével konzorciumi együttműködésben lebonyolított, HEFOP-2.2.1.06/1.-2007-05-0003/4.0 azonosító számú, „A gyermekvédelmi szakellátásba kerülő kamaszok munkaerő-piaci esélyeinek javítása a szakemberek ágazatközi hálózati együttműködésével és munkaerő-piaci képzésével Közép-Magyarországon” című projekt keretében, annak „A gyermekvédelmi szakellátás iránti szükséglet területi elemzése a gyermekszegénységet és gyermekkori veszélyeztetettséget meghatározó gazdasági-társadalmi tényezők vizsgálatával” című témakör gondozására létrejött szakmai műhely munkájának összegzésére, a szerzők által készített záró tanulmányra épül. A projekt keretében készült valamennyi tanulmány olvasható a Fővárosi TEGYESZ honlapján: www.tegyesz.hu

ban, egyes térségekben dinamikus fejlődést, másutt stagnálást, sok helyen azonban leépülést előidézve. Amikor a HEFOP-2.2.1. program keretében lehetőségünk nyílt arra, hogy a gyermekvédelmi szakellátás iránti igényeket alakító társadalmi-gazdasági folyamatok bizonyos összefüggéseit tanulmányozzuk a Közép-Magyarországi Régióban, azonnal szembe találtuk magunkat ezzel a problémával. Ugyanis az a statisztikai-területi egység, amelyet a politikusok Közép-Magyarországi Régiónak neveztek el az elmúlt években, számos tekintetben jelentősen eltérő állapotokat és lehetőségeket kínál a Budapesten, az agglomerációban, és a régió ezeken kívüli térségeiben élők számára. Gondoljunk a beruházásbeli különbségekre, amelyek a fővárosban és az agglomerációban koncentrálódnak, de amelyek elkerülik a régió távolabbi, alföldi kistérségeit, vagy emiatt a helyi munkaerő-keresletbeli eltérésekre is gondolhatunk, melyeknek okán reggelenként Budapesttől 40–50 kilométerre olyan városok is kiürülnek, amelyek az államszocializmusban iparral rendelkeztek, és maguk is az ingázók ezreit fogadták. A jelzett változások egyfelől átalakították a főváros, az agglomeráció és az ezeken kívüli települések-térségek közti „hagyományos” funkcionális-munkamegosztási viszonyokat. Másfelől kiélezték, és új összefüggésbe helyezték az addigi fejlettségbeli különbségeket, ami azt jelenti, hogy a központi régióon belül szélsőségesen eltérő társadalmi-gazdasági állapotokat láthatunk: például olyat, amit a világváros képvisel; olyat, amit a jómódúak által „megszállt”, szuburbán települések jelenítenek meg, vagy olyat, amelyet a Budapestről kirajzó, elszegényedő és az ország más részeiből rekrutálódó, szintén elesett betelepülők képviselnek a régió alföldi településeiben és tanyavilágában. Emellett a vázolt gazdasági és migrációs folyamatok az egyes települések társadalmi szerkezetét, a helyi társadalom szerveződését és a szolgáltatásai iránti igényeket, az „őslakosok” és a „betelepülők” közti kölcsönkapcsolatokat stb. szintén számottevően megváltoztatták.

Amikor tehát a jelzett program keretében megterveztük tevékenységünket, egyértelművé vált, hogy a témától távolinak tűnő kérdésekkel is foglalkoznunk szükséges, hiszen a Közép-Magyarországi Régió állapota, az ott lezajlott és napjainkban is zajló gazdasági, társadalmi, generációs stb. folyamatok szerves részét képezik a „nagy átalakulásnak” (Polányi 1946), vagyis azoknak az új irányzatoknak, amelyek a rendszerváltást követően gyökeres változtatásokat generáltak a társadalmi-gazdasági újratermelés menetében (Kornai 2007). Ahhoz, hogy valamennyire is értelmezni tudjuk ezeket a folyamatokat és a következményeiket, nagyon vázlatosan át kellett tekintenünk a rendszerváltás menetének témánk szempontjából fontosnak tartott főbb összefüggéseit. E keretek között nem foglalkozunk a rendszerváltás történeti, világgazdasági-nagyhatalmi, politikai stb. vetületeivel, viszont érintenünk kell a kialakult újkapitalizmus működés módját, továbbá ennek a generációs reprodukcióra gyakorolt hatásait. Egyúttal jelezzük, hogy mivel az egyes témakörökről bőséges irodalom áll rendelkezésre, nem látjuk szükségét azok részletes ismertetésének, így csupán tézisszerű felidézésekre törekszünk. És még egy megjegyzés: Miután hazánk az Európai Unió tagja, a rendszerváltás, az új társadalmi-gazdasági reprodukciós forma működése és a szociális problémák kapcsán mérlegelnünk kell azt is, hogy vajon a magyar

újkapitalizmus mennyire versenyképesen készítette-készíti fel állampolgárait – így a fiatal generációkat – az uniós tagságból következő kihívásokra. Ezt a szempontot már csak azért sem kerülhetjük meg, mert az Európai Unió belüli integrációs és globalizációs folyamatok igazán csak most indulnak-folynak, és sem az ország, sem a vizsgált régió – az itt élő népesség – jövője vonatkozásában nem mellékes a versenyképesség kérdése. (Pitti 2004)

A tanulmány a problémák alábbi összefüggéseit érinti: a magyar újkapitalizmus működés módja és a generációs reprodukció néhány új jellemzőjét, a Közép-Magyarországi Régióra vonatkozó fejlesztési tervet, továbbá a régió „külső (alföldi) területein” zajló, a gyerekek és a fiatalok helyzetét és életesélyeit alakító folyamatok némelyikét.

Az újkapitalizmus működés módjáról

A rendszerváltás után hazánkban egy „félperifériás” (globál)kapitalizmus-variáns alakult ki, amely gazdasági teljesítményében, társadalmi szerkezetében, az általa kínált életminőségben stb. eltér mind a rendszerváltó politikai osztály vízióitól és ígéreteitől, mind a tudományos előrejelzésektől, mind pedig a lakosság várakozásaitól és reményeitől. Jóllehet az országot az elmúlt, közel két évtizedben a jelentősebb nemzetközi krízisek – legalábbis a tavalyi „nagy válság” kirobbanásáig – elkerülték, néhány dolog világosan látszott. Egyrészt az, hogy a rendszerváltás kapcsán jelentkező, történelmi léptékű kihívások kizárólag egy távlatos „nemzeti program” keretében lennének kezelhetők, másrészt az is, hogy erre a politikai pártok négyévenkénti ígérvény-programjai nem csupán alkalmatlanok, de politikai szándékuk szerint is csupán a hatalom megszerzését-megtartását célozták meg, elkerülendő, hogy a történelmi jelentőségű kihívások kezelésébe-megoldásába belebonyolódjanak. Így aztán az ország sodródó pályára került, melyet az elmúlt hónapok pénzügyi, gazdasági, politikai stb. válságjelenségei tovább erősítettek, egyértelművé téve a „félperifériás” társadalmi-gazdasági újratermelődési modell addig is jól látható gyengeségeit, versenyképtelenségét, és persze a rendszerváltó politikai osztály felkészületlenségét-felelőtlenységét. (Bihari 2005, Ferge 2006, Laki 2006, Pitti 1997, Szalai 2006, Szelényi 2004)

A „félperifériás” állapotok egyik jellemzője pedig a gazdaság *duális szerkezete*. A szakemberek a magyar gazdaságot változatlanul dezintegrált gazdaságként írják le, melynek van egy dinamikusan fejlődő és nemzetközileg versenyképes része, kizárólag külföldi tulajdonban, és van egy vegyes, hazai és külföldi kézben lévő része, amely ehhez képest kevésbé versenyképes, minimális növekedést mutat, tőkeszegény és elaprózott. A két rész között az elmúlt időszakban nem alakult ki szerves gazdasági kapcsolat. A piaci szektor eme „dualitása” mellett van egy számottevő „szürke” (fekete) szegmens is, továbbá az alacsony foglalkoztatottság, az alacsony bérek stb. miatt a lakosság tömegei vidéken és a falvakban rákényszerülnek arra, hogy kiterjedt naturális önellátást folytassanak. (Laki – Bíró A. 2001, Lóránt 2000, Szentes 1999)

Az ország *területileg is fragmentált* állapotokat mutat, ami a fejlődő

országokra jellemző „szigetszerű” beruházási gyakorlattal kapcsolatos, hiszen a külföldi tőke kizárólag az úgynevezett „kapuvárosokat” – pl. Budapest, Győr, Székesfehérvár – keresi fel, ahol a legkedvezőbb beruházási feltételeket kínálják számára, ezzel szemben „elkerüli” az ország más városait és régióit. Így, amíg a beruházások által elért városokban és körzeteikben gazdasági fellendülés következett be, addig a beruházásokat nélkülöző megyékben, térségekben és településeken a gazdaság stagnálása, rosszabb esetben a leépülés állandósulása figyelhető meg. E folyamatok következményei jól lemérhetők a területi különbségekben. A kutatások szerint az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozik a „kiugróan fejlődő” térségek közé, és itt él a lakosság hatoda (17%), míg az ország területének csaknem kétötöde (38%) „krízishelyzetben” van, és ott a népesség közel egynegyede (23%) él. Ez utóbbin belül elkülöníthető egy közel 600 ezernyi népesség, amely már napjainkban is „gettósodó” falusi településeken lakik. (Kovács 2006, Kovács 2005, Makó – Simonyi 2003)

A rendszerváltást követően a munkaerőpiac drámaian összezsugorodott és szegmentálódott. A „kapuvárosok” körzetében a fellendülő piacgazdaság kereslete, igényessé váló képzettségi és munkakultúrabeli követelményei, növekvő bérei stb. szervezik a munkaerőpiacokat, míg a stagnáló körzetekben a „minimális dinamikát” mutató gazdaság már kevésbé közvetít ilyen kihívásokat. A „krízishelyzetben” lévő kistérségekben aztán a munkanélküliek „túlsúlya” miatt a munkaerőpiac már kimondottan a minimálbér körül szerveződik, így a hivatalos munkaerőpiacon alkalmazottak is olyan rosszul keresnek, hogy abból nem képesek magukat és családjukat nemhogy európai, de „társadalmilag elfogadható” szinten sem eltartani, és a szegénységből kitörni. Aligha meglepő, hogy e térségekben és településeken élők a hivatalos munkavállalást nem tekintik minden körülmények között „megoldásnak” a megélhetési gondjaik kezelésében. A tömeges és tartós munkanélküliség szükségessé teszi, hogy az állam a „hivatalos” munkaerőpiac mellett működtessen egy „másodlagos” munkaerőpiacot is (pl. közmunka, közhasznú munka), ami azonban ebben a formájában képtelen arra, hogy a tartós munkanélkülieket felkészítse-visszavezesse a „hivatalos” munkaerőpiacra. Mindent egybevéve hazánkban a rendszerváltást követően a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje alakult ki – 56–58 százalék –, ami jelentősen elmarad az Európai Unió átlagától (63–65 százalék), nem beszélve a fejlettebb és a problémát hatékonyabban kezelő országok (pl. Svédország 72–73%, Ausztria 68–69%, Finnország 67–68%) foglalkoztatási arányaitól. (Laky 2005)

Napjaink társadalmát a szociológia *polarizált* társadalomként írja le. A népességnek az az 5–7 százaléka, amely a hazai erőforrások jelentős része felett rendelkezett, sikeresen tudott integrálódni a globálkapitalizmus világába. Ezeket a csoportokat „kiegészít” egy 10–15 százaléknyi „felső-középosztálybeli”. Ők együttesen jelenítik meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk egy 30–35 százaléknyi népesség található, melynek helyzete részben javult, részben romlott, alapvetően azonban nem változott. Legfeljebb pedig durván a lakosság felét magában foglaló depriváltak és szegények szintén differenciált világa – a „nyomorban élők”, az „átmene-

tileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb. – található. (Bogár 2000, Ferge 2006, Gázsó 2001, Kolosi 2000) E rétegek-csoportok részben vagy teljesen kiszorultak a társadalomból, közülük sokan napi megélhetési gondokkal küszködnek, gyerekeik versenyképes iskoláztatásáról képtelenek gondoskodni, munkakultúrájuk erodálódott, megélhetésüket pedig döntően a munkanélküli járadék, a közmunka, az alkalmi munka és a segélyezés köré szervezik. Ők írott jogukat sem képesek érvényesíteni, nemhogy aktuális vagy távlatos érdekeiket megfogalmazni és megjeleníteni. (Ha az Európai Unió átlagos fogyasztási szintjének a fele alatt élőköt tekintjük szegénynek, úgy Ferge Zsuzsa számításai alapján a magyarok közel háromnegyede (73%) sorolódott közéjük az ezredfordulón.) (Ferge 2001)

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a magyar újkapitalizmus szélsősegesen polarizált – kevés jómódúból és sok-sok szegényből álló – társadalma alapvetően eltér a fejlett uniós országok széles és jómódú középrétegeket magában foglaló társadalmaitól.

Az újkapitalizmus kialakulásának és működésének további fontos jellemzője, hogy a munkahely elvesztésének, a lecsúszás és az elszegényedés megszenvedésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az államszocialista „alkalmazotti” lét kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és *rossz közérzetet* szültek. A kutatások szerint a rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről panaszkodók aránya. (A depresszió szociológiai értelemben a saját helyzet átélésének negatív állapotát jelöli, melyet a tehetetlenség érzése, a reménytelenség és jövőnéküliség, a kilátástalan lelkiállapot stb. jellemeznek.) (Kopp – Skrabski – Lőke – Szedmák 1996) Mindezt azért hangsúlyoznánk, mert véleményünk szerint a tehetetlenség érzése, a kilátástalanság és jövőnéküliség stb. fontos társadalomalakító és strukturáló tényezők, hiszen azon túl, hogy az érintett társadalmi rétegek-csoportok mindennapjainak közérzetét áthatják, egyben életszervező erők is: kihatva az egyének tenni akarására, a saját vagy a gyerekei jövőjére vonatkozó elképzeléseire, és az ezekért hozandó erőfeszítési hajlandóságára.

A társadalomban *anarchizált állapotok* alakultak ki, hiszen az „államtalanítás” nevében egy sor állami feladat úgy került át más intézményhez (pl. család, önkormányzat, iskola), hogy az ellátásukhoz szükséges *erőforrásokat nem rendelték hozzájuk*, sőt az erőforrás-kivonás máig tart. Ez a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válsággá nőtte ki magát, mivel rengeteg feladat megoldatlanul csúszkál az intézmények között, így általánossá vált a felelősségáthárítás, a mások rovására véghez vitt erőforrásszerzés, a kijárás, a párt- és baráti segítség felhasználása és a bűnbakképzés. Az államigazgatás is anarchizálódott, hiszen a pártok – a „zsákmányelvet” alkalmazva – győzelem esetén klientúrájukat (pl. párttársak, támogatók, haverok) jól fizető és a privatizációt, a megrendeléseket stb. bonyolító állami és önkormányzati állásokhoz juttatják. Ez a főként a győztes pártokat kiszolgáló és a klientúra üzleteit bonyolító engedelmes és besúgó bürokrácia messze van az „ideális”

(Weber, Bibó), a magas szakmai szintet képviselő, az állam- és közérdekeket is megjeleníteni képes bürokráciától. Általános tapasztalat az is, hogy hazánkban nincsenek mindenkire érvényes törvények és szabályok; hogy a magántulajdon eleve „magasabb rendű”; hogy az állam máig „bűnös” intézményként kezelődik, vagy hogy a pártok „zsákmányelve” és a „magánérdek” felülírja a „közérdeket”. (Bibó 1946, Gázsó – Laki 2004, Hülvely 1994)

Mindent egybevéve, a rendszerváltást követően egy *dezintegrált, polarizált, fragmentált és anarchizált* társadalom alakult ki Magyarországon, és máig az is kiderült – gondoljunk az egyensúlyi válság és eladósodottság állandósulására, az alrendszer alacsony és romló teljesítményére stb. –, hogy a magyar újkapitalizmus csak ebben a dezintegrált, szétesett és polarizált formában képes önmagát újratermelni. Röviden: ez az újkapitalizmus rendszerspecifikus működésmódja, amely egyben a rendszerváltó politikai osztály közös teljesítménye, ugyanis nyolc éven keresztül *ugyanazokat a „félperifériás” állapotokat építették és reprodukálták a magukat konzervatívnak, mint a másik nyolc évben a magukat szocialistának és liberálisnak nevező pártok.* (Laki 2006)

Mivel tehát a politikai osztály nem a reálfolyamatoknak megfelelően, hanem meglehetősen önkényesen értelmezte a rendszerváltást – vagyis elkótyavetyélte az államszocializmus modernizációs teljesítményét, és így nem alakultak-alakulhattak ki a globálkapitalizmussal adekvát termelési, kutatási, piaci stb. hálózatok és rendszerek –, a magyar társadalom jelentős hátrányba került az Unión belüli globalizációs folyamatokba való versenyképes integrációt illetően. (Laki 2008b)

A generációs intézményrendszer

A vázoltak tehát arra utalnak, hogy rendszerváltás után merőben új irányzatok alakultak ki a generációs reprodukció folyamatában is. A „generációs reprodukció” kifejezésen azt értjük, hogy a modern társadalmakban a fiatalok társadalmi felkészítését és beillesztését – már a gyermekvállalás mozzanatától kezdve, az iskolai-szakmai felkészítésén át egészen a munkavállalásig – sok és sokféle intézmény egyidejű működése-kölcsönkapcsolata kondicionálja. Ennek a család fontos, de csak az egyik eleme, hiszen tevékenységét olyan intézmények „egésztik” ki, netán „segítik”, mint az oktatási-képzési rendszer, az önkormányzatok, az egészségügy, a kortárscsoporthok, az egyházak, a média, a munkaügyi és a civil szervezetek, és persze az állam. Ezen intézmények között az ország társadalmi-gazdasági berendezkedésének, fejlettségének, hagyományainak, szükségleteinek stb. megfelelően kialakulnak bizonyos funkció- és munkamegosztási, erőforrás-elosztási és érdekviszonyok, amelyek összműködése optimális esetben szabályozottá, kiszámíthatóvá és hatékonyá teszi a fiatal korcsoportok társadalmi felkészítését. Ennek azonban az ellenkezője is előfordulhat például rendszerváltás vagy válság idején, amikor nem csupán egyes intézmények, hanem az egész intézményrendszer működésében zavarok keletkeznek, így az társadalmi méretekben képtelen ellátni a fiatal korosztályok versenyképes felkészítését-beillesztését. En-

nek természetesen az egész társadalom látja a kárát. Gondoljuk csak meg, mennyire más körülmények között nőnek fel azok a fiatalok, akik jómódú családokból származnak, gazdag és fejlődő települések jól ellátott és kiváló szolgáltatásokat nyújtani képes iskoláiban tanulnak, mint a „gettósodó” települések zömében munkanélküli családokból származó gyerekei, akik rosszul ellátott iskolákban készülhetnek a jövőjükre. Nyilvánvalóan alapkérdés a generációs intézményrendszer erőforrásokkal való ellátottsága, működésének hatékonysága és minősége, hiszen az Unió tagjaként funkcionáló magyar újkapitalizmusban sem lehet elvárni egyetlen intézménytől (pl. a családtól) a fiatalok versenyképes felkészítését. És természetesen a felkészítés – pontosabban a felkészületlenség – felelősségét sem lehet szabad egyetlen intézmény nyakába varrni.

Nézzük röviden, hogy mi is jellemzi az új irányzatokat.

Amikor a kilencvenes évek elején a fiatalok sokasága szorult ki a munkaerőpiacról, az ifjúsági munkanélküliség megjelenése és tömegessé válása lett az új irányzatok egyike, jóllehet néhány évvel korábban még jószerivel minden iskolából kilépő pályakezdő el tudott helyezkedni. A helyzet máig állandósult: a 15–24 éves korosztályokban a munkanélküliek aránya többszöröse az átlagnak. A tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat, hiszen arra – annak a „fogadására” – sem az állam, sem az iskolarendszer, sem az önkormányzatok, sem a család mint intézmény nem voltak felkészülve. Ez utóbbiak közül főként azokra a családokra gondoljunk, ahol a szülő(k) is elvesztették állásukat, bevételeik tragikusan csökkentek, lecsúsztak, elszegényedtek, és eme állapotok tartós fennmaradásával megindult a marginalizálódás generációs átörökítésének folyamata is. (Fóti – Lakatos 2004)

További új elem – következőként a tömeges ifjúsági munkanélküliségből –, hogy ezekben az években látványosan kitolódott az első munkába állás ideje, illetve jelentősen megnehezült és bizonytalanná vált a pályakezdés. Az ország egyes térségeiben alig vagy egyáltalán nem volt és nincs kereslet a pályakezdők iránt, máshol pedig a munkaadók kínálnak olyan feltételeket (pl. alacsony bér), és támasztanak olyan követelményeket (pl. hosszú munkaidő, szakmai gyakorlat), melyek a fiatalok számára nem vonzóak, alig elfogadhatók és/vagy nem teljesíthetők. A karrierépítés számottevő anyagi, szellemi, fizikai stb. erőfeszítést igénylő „befektetéssé” vált, mely nem nagyon tűr meg maga mellett családot-gyereket. A tanulás és a munkavállalás közti „átmenet” sem válik el olyan élesen, mint korábban, és sokan a kétféle tevékenység „váltogatásával” élik az életüket, ami az önálló élet- és pályakezdés idejét akár 30 éves korig is kitolja. Ugyanakkor szép számmal található olyanok is, akik 17-18 évesen alacsony iskolázottsággal és képzettség nélkül léptek-lépnek ki a munkaerőpiacra, ami korlátozza vagy lehetetlenné teszi elhelyezkedésüket. Röviden: a munkaerő-piaci integrálódás és a pályakezdés folyamatai sokféle bizonytalansági elemmel terhelték és a társadalmi polarizáció jegyében zajlanak. (Kabai 2007)

A vázoltak következtében jelentősen felértékelődött és számottevően meghosszabbodott az ifjúkori iskolázás. Egyértelművé vált, hogy a munkaerőpiacra nem tudnak belépni, akik az alapiskola után nem akarnak, vagy tudnak (pl. anyagiak okán) hosszabban tanulni, illetve elfogadottá

vált, hogy a magasabb végzettség nélkülözhetetlen a sikeres társadalmi beilleszkedésben és az életpálya megalapozásában. Továbbá világossá vált, hogy aki tényleges vagy funkcionális analfabétaként hagyja el az iskolarendszert 18 éves kora előtt – vagyis nem tud megfelelően olvasni, írni, számolni –, annak felnőttként sincs esélye sikeresen részt venni a képzésben. Azokra tehát, akik az ifjúkori iskolázás során nem készültek fel az aktuális és a várható munkaerő-piaci követelményekre és az ezekkel való lépéstartásra, nem feltétlenül igaz az az állítás, hogy azért nincs munkájuk, mert „nem akarnak dolgozni”. Ugyanis ennél tragikusabb a helyzet: „nem tudnak dolgozni”, mert erre nem készültek-készítették fel őket. És ebben nem csupán az érintett egyén és családja felelősségét kell megállapítanunk, hanem az iskoláét, tágabban az államét és a társadalomét is.

Nyilvánvaló, hogy a fiatalok tömeges és hosszú iskolai elhelyezésének – „parkoltatásának” – komoly pénzügyi, létesítményi, személyi, habitusbeli stb. előfeltételei vannak, azonban ezek a kilencvenes évektől máig társadalmi méretekben hiányoznak hazánkban. Így az iskolában töltött hosszú idő sok esetben haszontalan – pl. nincsenek követelmények, sok fiatal nem kap-szerez érvényes vagy versenyképes tudást –, ilyenkor a „parkoltatás” jelentése azonos az idő- és pénzpocsékolással.

Fontos tény tehát, hogy a rendszerváltás óta Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is magas a gyerekek családi háttere és az alapiskolai teljesítménye közti összefüggés, vagyis az iskolarendszer *jelentősen növeli az öröklött társadalmi különbségeket*. A vizsgálatok azt is kimutatták (Pisa-jelentés), hogy ebben az időszakban számottevően romlottak a tanulói teljesítmények minden vizsgálati periódusban és évfolyamon, ami már csak azért is sokkoló, mert a hetvenes-nyolcvanas években a magyar diákok éppen olyan tantárgyakban (matematika, kémia, biológia stb.) múlták felül a nemzetközi átlagot, amelyekben ma a sor végén kullognak. Továbbá azt is megfigyelték, hogy az elmúlt másfél évtizedben jelentősen nőttek az általános iskolák közti egyenlőtlenségek, illetve hogy az ebben az iskolatípusban mért teljesítményromlás erősen településfüggő, vagyis a stagnáló és leépülő régiók és kistérségek erőforrásokkal legkevésbé ellátott falusi településeinek iskolái képesek legkevésbé versenyképesen felkészíteni tanulóikat a továbbtanulásra. A városokban szintén tapasztalhatók a léptékbeli különbségek az elitkerületek, az alapítványok stb. és a szegények lakta városrészek alapiskoláinak felszereltsége, működése és teljesítménye között, ami azzal jár, hogy az esélykülönbségek szélsőséges formái már az alapiskolában rögzülnek. A kutatások bizonyították, hogy az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeinek 15–30 százaléka, a cigány származású tanulóknak pedig a fele olyan tanulmányi kudarcot – pl. bukás, osztályismétlés – szenved, amely eleve marginális társadalmi helyzetet kondicionál. Ugyanis a vizsgálatok szerint a befejezetlen alapiskolát végzett szülők gyerekeinek 18–20, az alapiskolát végzeteknek 8, a szakmunkás képzettségűeknek pedig 1–2 százaléka meg sem kísérli, hogy középfokon továbbtanuljon. Illetve a továbbtanulók között jelentős a lemorzsolódás, nem utolsó sorban azért, mert az alacsony iskolázottságú szülők gyerekeit nagy tömegben fogadni képes középfokú iskolatípus, a szakmunkásképző szerepe és áteresztőképessége jelentősen

csökkent a rendszerváltást követően, miközben ezek a fiatalok viszont képtelenek megfelelni az érettségit adó középiskolák követelményeinek. (Gazsó 2006, Gazsó – Laki – Pitti 2008, Kemény 1996, Kertesi 2002, Kertesi – Kézdi 2005, Ladányi – Szelényi 2003, Liskó 2003, Rácz 1995)

A generációs újratermelődés további új eleme, hogy a vázoltak következtében kitolódott a fiatalok szülői családról való leválásának, függetlenedésének, önálló életkezdésének, családalapításának és gyermekvállalásának az ideje. Továbbá a párkapcsolatok is átértékelődtek, hiszen a kilencvenes évekig hazánkban ritkának (deviánsnak) tekintett élettársi kapcsolat ugrásszerűen megnőtt a fiatalok körében. (Bukodi 2002, Somlai 2008)

A rendszerváltókat és az új rendszert minősítő fontos tény, hogy a kormányra került politikai pártok mind a mai napig nem alakítottak ki olyan lakáshoz jutási mechanizmust hazánkban, amely az újkapitalizmus működési viszonyaival adekvátan, folyamatosan és társadalmi méretekben képes lenne biztosítani a társadalmi újratermelődés e fontos feltételét. (A jelenlegi válsághelyzetben érzékelhető igazán ennek a hiánya, hiszen sok fiatal alig vagy egyáltalán nem képes törleszteni lakáshitelei gyorsan növekvő részleteit.)

A generációs reprodukciót biztosítani hivatott *intézményrendszerben* is súlyos válság alakult ki. Ez azzal kapcsolatos, hogy az állam már a nyolcvanas években megkezdte kivonulását az oktatás-képzés, a lakásügy stb. területéről, hangsúlyozva, hogy e feladatok ellátása és finanszírozása nem kizárólag állami, hanem főként családi (egyéni) feladat. Ezzel az állam a generációs intézményrendszerben a feladatokat újraosztotta – vagyis más intézményekre (pl. család, önkormányzat, iskola) hárította a finanszírozás és ellátás felelősségét –, *anélkül, hogy egyidejűleg az erőforrásokat is újraosztotta volna*. Ez praktikusán az erőforrások kivonásához vezetett e területekről, ami a rendszerváltás után – most már más ideológiákra, értékekre, jövőképre, racionalításokra stb. hivatkozva – folytatódott, és súlyos válságot okozott. Nyilvánvaló, hogy ahol a munkanélküli és az elszegényedő lakosság mögött nem áll erőforrásokkal jól ellátott önkormányzat, amely a kor követelményei szerint felszerelt iskolát, színvonalas oktatást és egyéb kiegészítő szolgáltatásokat képes kínálni, ott az iskolából kikerülő ifjú nemzedéket sem lesznek képesek versenyképesen felkészíteni a továbbtanulásra és a munkaerő-piaci kihívásokra. A versenyképtelenül felkészült-felkészített fiatalok sokasága azonban nem csupán egyéni-családi probléma, hiszen ezzel az adott társadalom is veszít a versenyképességéből. (Gazsó 2008, Kertesi 2002, Kertesi – Kézdi 2005)

Számos tanulmány megállapította, hogy a rendszerváltás *legnagyobb vesztesei a gyerekek*: amíg a rendszerváltás idején (1992) a gyerekek hozzávetőlegesen 33 százaléka tartozott a legalsó három jövedelmi decilisbe, addig 2004-re az arányuk 44 százalékra emelkedett. Ennek egyik oka a munkanélküliség tömegessé válása, amely a fiatalabb korosztályokat erőteljesen érintette, illetve tartóssá válása, melynek eredményeként a marginalizálódott élethelyzet (átörökítése) azonnal generációs dinamikát kapott. Hasonlóképpen jelentősen sújtotta a gyerekes családokat a különféle juttatások értékének csökkenése, például a családi pótlék értéke 2005-re

az 1990. évinek már csak a 43 százalékát érte. A gyerekes családok körében lezajlott strukturális változások is emelték a szegénységi kockázatot, hiszen az egyszülős családok és a nagycsaládosok aránya *egyaránt növekedett* a rendszerváltást követően. (Azoknak a családoknak az aránya, amelyekben a lakásfenntartási- és az élelmiszerkiadások együttes összege meghaladja a háztartási jövedelem 80 százalékát, a gyerekes háztartások körében elérte a 17 százalékot. Őket „létfenntartási fogyasztóknak” tekintik a szakemberek, hiszen bevételeikből szinte semmi sem marad e két alapvető szükséglet – egyébként nem magas szintű – kielégítése után.) (Darvas – Tausz 2000, Darvas – Tausz 2004, Fóti 2003, Kapitány 2008, Lakatos 2002, Spéder – Kapitány 2004, Spéder – Monostori 2001)

A drogok és tiltott szerek fogyasztása Magyarországon a rendszerváltást követően jól érzékelhető *növekedésnek indult*. A folyamat 1999 és 2003 között jelentősen felgyorsult, ugyanis ebben az időszakban a kilencvenes évek elejéhez képest megduplázódott a fogyasztás életprevalencia-értéke (valamikor életében használt-e drogot). A kutatások szerint ez elsősorban a marihuána fogyasztásnak volt köszönhető. Fontos tény, hogy az elmúlt években több mint negyedével nőtt a visszaélészerű gyógyszerhasználat életprevalencia-értéke is, illetve körükben jelentősen emelkedett a tiltott szerek és/vagy inhalánsok használatának aránya. A kutatások azt mutatják, hogy a magyar fiatalok – nemtől függetlenül – 14-16 éves koruk körül kezdik kipróbálni a tiltott szereket, továbbá – más európai országok fiataljaihoz képest – körükben gyakoribb a dohányzás, a nyugtatók használata, a gyógyszer és alkohol együttes fogyasztása, és a borivás. A vizsgálatok azt is kimutatták, hogy időközben csökkent az alkohol és más drogok fogyasztásával kapcsolatos veszélytudat, alacsonyabb lett a rendszeres fogyasztást helytelenítők aránya.

Bár hazánk a jelentős növekedés ellenére a közepesnél alacsonyabb életprevalencia-értékű országok közé tartozik az összes tiltott szer fogyasztása tekintetében, a gondok nem lebecsülendők, hiszen a korábban jelzett társadalmi folyamatok (pl. elszegényedés, tartós munkanélküliség, depresszió, kirekesztettség) okán a probléma jelen van a társadalom és a fiatalok mindennapjaiban. (Nyárády – Felvinczi 2004, Susánszky 2008)

Úgy látjuk tehát, hogy a kilencvenes években olyan léptékű változások zajlottak hazánkban, amelyek más – talán boldogabb – országokban két-három évtized során, és ezek minden tekintetben annyira felkészületlenül érték a társadalmat, hogy a generációs problémák is egymásra torlódtak. Fontos tény az is, hogy a magyar újkapitalizmus dezintegrált, fragmentált, polarizált stb. működéséből következően a generációs reprodukció folyamatai is polarizált és fragmentált formában zajlanak, így ebben az értelemben viszonylag is egységesnek tekinthető ifjúságról nem beszélhetünk. Vagyis mivel jelentősen eltérő gazdaság- és társadalmiszerveződési formák jelen a magyar társadalomban, így ezek szélsőségesen eltérő gyerek- és ifjúkori élethelyzeteket, megélhetési és felkészülési módokat, iskolázási-, elhelyezkedési- és életesélyeket, kilátásokat stb. biztosítanak-kínálnak az ott élő fiatalok számára. Ez az állapot komoly feladatok elé állítja az egyes szocializációs intézményeket és azok egészségét, ide értve az államot és az önkormányzatokat is, mely kihívások-

nak azok jól láthatóan – és erről még szó lesz – egyre kevésbé képesek megfelelni.

A Közép-Magyarországi Régió helyzete és fejlesztése a stratégiai terv szerint

A Közép-Magyarországi Régióval foglalkozó anyagok bármelyikét is vegyük a kezünkbe, a különféle leíró és elemző tanulmányok mindegyike már az első nyolc-tíz mondatában felhívja a figyelmet arra, hogy a megjelölés egy „belső ellentmondásokkal” terhelt területi-közigazgatási-politikai konstrukciót takar. Azt is kiemelik, hogy ebben a történelmi hagyományok és korunk társadalmi, gazdasági és politikai szerveződésének elemei sajátos módon keverednek egymással, egyfelől jelezvén, hogy a szerveződési forma „belső ellentmondásai” hosszú történelmi múltra tekintenek vissza. Másfelől arra is utalván, hogy ezeken az egymást váltó társadalmi-gazdasági újratermelődési formák, az eltérő beruházási gyakorlatok, gazdasági fellendülések és visszaesések stb. alapvetően nem tudtak változtatni. Ez nem jelenti azt, hogy a régióban az elmúlt évszázadok – vagy csupán az előző évtizedek – során ne került volna sor alkalmasint akár gyökeres változásokra is, ezek azonban láthatóan nem megszüntették, csupán átalakították, kiélezték és új „összefüggésbe helyezték” a régió örökölt társadalmi-gazdasági „egyenlenségeit”.

A „belső ellentmondásokat” többféle módon is jelzik az anyagok: hol egyfajta „kettősségre” utalnak, amely a budapesti agglomeráció és a Pest megye „külső területei” közti, fejlettség-fejlődésbeli különbségekben érhető tetten, hol „hármass” tagoltságról esik szó, amelyben Budapestet „elkülönítik” a körülötte kialakult agglomerációtól is, és a tagoltságban a régió „külső térségei” csak a harmadik „gyűrűt” jelentik. Nos, bármelyik megközelítést fogadjuk is el, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a régió (megye) „külső térségei” gazdasági és társadalmi állapotukat tekintve alapvetően eltérnek a fővárostól és az agglomerációtól.

Nézzük meg röviden, hogy a Közép-Magyarországi Régió Stratégiai Terve (2007–2013) milyennek is látja a régió helyzetét, milyen szempontok és tényezők mentén jelöli ki a fejlesztési irányokat, ebben a jelentősen eltérő állapotú-fejlettségű gazdasági-társadalmi-területi egységeknek milyen szerepet szán, és persze milyen jövőt kínál.

Az anyag abból indul ki, hogy a Közép-Magyarországi Régió az ország gazdaságilag legfejlettebb térsége, mivel itt koncentrálódik a külföldi tőke több, mint háromötöde (62%), a regisztrált vállalkozások 40 százaléka, a foglalkoztatottak 30 százaléka, és itt realizálódik a beruházások mintegy fele (2002-es adatok). A relatív fejlettség azonban nem jellemző a régió egészére, ugyanis az jelentős belső egyenlőtlenségeket mutat, ami döntően a budapesti agglomeráció és Pest megye külső területei közötti kettősségben ölt látványos formát. A jelzett területi egyenlőtlenséget az okozza, hogy a régióban található gazdasági potenciál a fővárosban koncentrálódik, hiszen a régió GDP-jének 77–79 százalékát Budapest adta az ezredforduló utáni években.

A tanulmány a főváros és a régió helyzetét tágabb összefüggésben is megvizsgálja, és az alábbi következtetésre jut:

„A régió egésze számára sorsdöntő kérdés, hogy a gazdasági életét meghatározó Budapest milyen szerepet tud betölteni az európai városszövetkezetben, hiszen a főváros fejlődése az egész régió jövőjét is meghatározza.

A Közép-Magyarországi Régió – amely Magyarország egyetlen, és Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó nagyvárosi térségét foglalja magába – versenyképessége tehát döntő befolyással van hazánk versenyképességére és a magyar gazdaság ütemének alakulására.

Az Európai Unió tagjaként, az egyre fokozódó nemzetközi verseny szférájában, különösen fontos, hogy az európai versenytársakhoz mérjük régióink erősségeit, lehetőségeit és gyenge pontjait egyaránt.

A gazdasági folyamatok mára kirajzolták azt az érdekeltségi területet, melyben a régió az ország határain túlnyúlóan bizonyos regionális funkciókat láthat el, elsősorban a vállalati regionális központok letelepedése, az üzleti szolgáltatások, az innováció, kutatás-fejlesztés és logisztikai funkciók terén.

Egy régió versenyképességét külső és belső tényezők határozzák meg, rendkívül összetett módon.

A globalizálódó gazdaság a korábban meghatározó alapfeltételek – a földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség, méret – mellé új, az elsődleges feltételeknél összetettebb tényezőket állított. A legfontosabb az innovációs és adaptációs készség, a kommunikációs infrastruktúra fejlettsége és mindehhez a szellemi tőke jelenléte. Az üzleti folyamatok összetettsége, a gazdaság új húzóágazatainak kialakulása az egy térségben meglévő szellemi kapacitásokat rendkívüli módon felértékelté.

A régió rendelkezik a hosszú távú versenyképességhez szükséges alapfeltételekkel...” (94. o.)

A stratégia a fentiekre alapozza, hogy a kutatók a 21. századot a „kreatív helyek” gazdaságföldrajzoként definiálják, ilyen tevékenységnek számít a kutatás-fejlesztés, a számítástechnika, a kiadói-nyomdai tevékenység, a szoftverfejlesztés, a gazdasági tervezés és tanácsadás, a szórakoztató-, kulturális- és sporttevékenység, a filmgyártás stb., melyek a régió gazdaságának már ma is fontos részét képezik. Olyannyira, hogy a kutatás-fejlesztésben a régió meghatározó szerepet tölt be Magyarországon, hiszen az ezredforduló utáni években a kutatóhelyek mintegy fele a Közép-Magyarországi Régióban volt, döntően a szintén itt koncentrálódó felsőoktatáshoz kapcsolódva. Így aztán az sem véletlen, hogy néhány multinacionális cég a régióba telepítette kutatási részlegét, informatikai központját, melyeket várhatóan további cégek követnek.

A régió – a fentiekén túl – kiváló természeti, kulturális és idegenforgalmi adottságokkal is rendelkezik, jóllehet turisztikai szempontból Budapest túlsúlya figyelhető meg, mivel a szezonális itt kevésbé jelentkezik, mint a Balatonnál. Tekintettel arra, hogy a Duna a turizmus szempontjából nagy értéket hordoz, Budapest mellett a Dunakanyar, a Ráckevei-Duna-ág is fontos célpontok, továbbá Gödöllő és térsége is.

A stratégia készítői szerint tehát a régió versenyképessége „...elsősor-

ban a kreativitásra épülő kulturális gazdasággal, valamint az innovációval, kutatás-fejlesztéssel, tudásbázis-fejlesztéssel" alapozható meg. Ebből kiindulva a 2007–2013-as ciklusra a következő elvek érvényesítését javasolják:

„A) A ciklusban rendelkezésünkre álló források felhasználásával érvényesíteni kell a területiség elvét, meghatározva a régió azon fejlesztési sávjait, földrajzi területeit, amelyeket előnyben részesítünk a fejlesztések során. Ezek:

- a Közép-Duna-völgy komplex fenntartható fejlesztésének sávja (Dunakanyar, Budapest érintett, illetve belső kerületei, Ráckevei–Soroksári Duna-ág),
- M0-s körgyűrű sávja (mint az agglomerációs „interface”),
- termál fejlesztési vonal.

B) A fejlesztési forrásokat a területiség elvén túl a céljában meghatározott *kiemelt témákra* kell koncentrálni:

- kulturális gazdaság,
- szabadidő-gazdaság,
- kutatás-fejlesztés, „tudásipar”,
- üzleti szolgáltatások,
- öregedés stratégiája (silver economy),
- környezetvédelmi ipar és természetvédelem.

C) Az előző elvekhez kapcsolódóan a kiemelt területek (földrajzi és tematikus) jelentős elemeit *direkt projektfinanszírozás* keretében kell fejleszteni, ezzel növelve a hatékonyságot a korábbi évek forrás-elosztásával szemben, míg a többi térség, illetve téma esetében a pályázati alapokon keresztüli verseny nyújthat forrásokat”. (6–7. o.)

Témánk szempontjából fontos tény, hogy a tanulmány a turizmus és a szabadidő-gazdaság tekintetében is megkülönböztet „üdülőkörzeteket” és „üdülőkörzeten kívüli településeket”. Ez utóbbiak nagyjából egybeesnek a régió „külső területeivel”, melyek turisztikai fejlesztésére csak úgy lát lehetőséget, ha e települések-kistérségek erre a célra tudnak maguknak forrásokat szerezni. Ezt azért hangsúlyoznánk, mert az anyag készítői tisztában vannak a régió „külső területeinek” a problémáival. Például azzal, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulás nyomán felgyorsult, szuburbanizációs folyamatok egy többirányú szegregációt indítottak el a főváros, az agglomeráció és a „külső területek” között. „Egyrészt az utóbbi években erősödni látszik a főváros belső területeit érintő szegregáció, másrészt mivel az agglomeráció területére való kiköltözés elsősorban a jobban kereső, vagyonosabb társadalmi csoportokra jellemző, az eddigiekben a városon belüli társadalmi elkülönülés most a város és a szuburbán területek közt jelentkezik. A jóléti szuburbanizáció mellett megjelent a lecsúszó társadalmi csoportok városból történő kiáramlása is. Az agglomeráció, illetve a növekvő telekárak miatt az azon kívül eső terület észak-nyugati területe egyértelműen a jóléti kitelepülést tapasztalja meg, a déli, dél-keleti részeken, valamint a régió agglomeráción kívül eső településein a szociális migráció negatív hatása egyre erő-

sebben érezhető. Ez a jelenség tovább erősíti az eredendően meglévő fejlettségbeli különbségeket a régió egyes térségein és településein belül.” (45. o.)

Mivel tehát a Közép-Magyarországi Régió a legellentmondásosabb, a legnagyobb gazdasági és társadalmi különbségekkel terhelt területi egység, közel sem biztos, hogy a régió lakossága lépést tud tartani a fejlesztésből-fejlődésből következő kihívásokkal. A stratégia készítői ugyanis pontosan látják, hogy „a régió többsége azonban csak elszenvedti a változásokat. Vannak csoportok, akik képzettségi és készségbeli hátrányaik (írástudás, nyelvtudás, digitális írástudás) miatt leszakadnak. Ezeket a térségeket a társadalom szétszakadása, a különbségek fokozódása jellemzi. Természetesen ezek a jelenségek a legfejlettebb térségeket is érintik, viszont szociális rendszereik révén képesek a feszültségeket kezelni.

A posztindusztriális társadalmakban jellegzetes tendencia az életszínvonal emelkedése, az önkifejezés, a tanulás lehetőségeinek kiszélesedése. A gazdasági fejlődés felgyorsulása, az élesedő verseny területi és társadalmi vonatkozásban is nyertesek és vesztesek kialakulásához vezet. A folyamatot tehát egyes csoportok, közösségek leszakadása kíséri”. (57. o.)

A posztindusztriális társadalom kialakulásával „...azonban új jelenségekkel kell a társadalomnak megküzdenie, mint az egyes társadalmi csoportok leszakadása, szegregálódása, és a tömeges migráció. A főváros népessége előregedik és csökken, jelentős társadalmi rétegek szorulnak ki a munkaerőpiacról és a jóléti szolgáltatásokból. Jellemző a nagy *belső és külső migráció*, illetve relatíve magas az egy-két fős háztartások aránya. A fenti jelenségek a társadalmi kohézió megbomlásának tünetei, a hátrányos helyzetű csoportok kirekesztődése, szegregálódása, a hajléktalanság tömeges megjelenése egyaránt fokozottan sújtja a régiót.” (58. o.)

„A kiáltó különbségek ebben a térségben veszélyeztetik legnagyobb mértékben a társadalmi kohézió fenntartását ... A humán közszolgáltatást nyújtó közintézmények (szociális, egészségügyi, foglalkoztatási, kulturális) nem biztosítják kiegyenlítően, egyenletesen jó minőségben, és a társadalom minden csoportja számára egyformán hozzáférhetően szolgáltatásaikat.” (96. o.)

Nos, mindezek ellenére sem szerepelnek a régió stratégiájában a „külső területek” kiemelten fejlesztendő földrajzi vagy tematikus egységként, annál is kevésbé, mert az anyag készítői az eddigi fejlesztések tapasztalataiból kiindulva leszögezik, hogy „...az egyenlőségre törekvő, elaprózott fejlesztési források hatásfoka nagyon alacsony. A valódi multiplikátor hatást kifejtő fejlesztések feltétele a merész, tudatos szemléletbeli változás: a régió specifikus, versenyelőnyt biztosító területeinek, ágazatainak előnyben részesítése...

Megfelelő alapot teremtve a kiegyensúlyozott fejlődésnek, összhangba kell hoznia a méltányosságot és a versenyképességet. A régió elmaradott területeit a továbbiakban nem a jelenlegi támogatási gyakorlat eredménytelenül hasznosuló segélyeivel kell támogatni, hanem ösztönözni és segíteni kell őket, hogy a régióban összpontosuló, mint meglévő erősségeket – innováció, K + F, tudásbázis – kihasználva tudatosan kapcsolódjanak be a fenti cél megvalósításának hálózataiba.” (6. o.) A stratégia azonban arra vonatkozóan nem ad használható eligazodást, hogy erőforrások

hiányában mindezt miként tehetik meg a „külső területek” térségei, települései és lakói.

A vázoltakból – témánk szempontjából – öt összefüggés jól körvonalazódik. Először is az, hogy a stratégia, a globalizáció világot átalakító új irányzataira építve próbálja meg definiálni a régió fejlesztési-kitörési pontjait. Ennek megfelelően – másodszor – a Közép-Magyarországi Régiót nem Magyarország, hanem az Európai Unió és Kelet-Közép-Európa viszonylatában közelíti meg, így a versenytársak más közeli országok fővárosai: Bécs, Prága stb. Harmadszor, hogy az anyag – érthető okokból – azokra a gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. előnyökre kíván építeni, amelyekkel a régió központja, Budapest és közvetlen környezete jórészt rendelkezik, illetve, amelyek erre alapozva gyorsan és sikeresen fejleszthetők. Továbbá, hogy ebben a megközelítésben és tervezésben a régió „külső területei” nem szerepelnek sem „földrajzi”, sem „tematikus” értelemben kiemelten fejlesztendő szféraként, nekik egyszerűen „kapcsolódniuk kell” a régió központjához, ha nem kívánnak lemaradni. Arra vonatkozóan azonban nem ad eligazítást az anyag, hogy milyen erőforrásokra építve képesek a „külső területek” e „kapcsolódást” sikeresen véghezvinni. És végül az anyag a régió javasolt-tervezett fejlesztése-fejlődése kapcsán is súlyos társadalmi gondokkal számol – tömeges migráció, polarizálódás, leszakadás, szegregáció, kirekesztés, hajléktalanság, a társadalmi szolidaritás romlása stb. –, melyek „alapul szolgálnak” egy olyan előrejelzés megfogalmazására, mely szerint a gyermekvédelmi szakellátás iránti társadalmi szükségletek várhatóan nem csökkennek, sőt.

Néhány társadalmi problémáról a „külső területek” tükrében

Bár az eddigiekben számos, a témánk szempontjából fontos társadalmi problémát jeleztünk, az alábbiakban – a vizsgálódások alapján – néhány további, a generációs intézményrendszert és a gyermekvédelmet is megterhelő, és igencsak próbára tevő jelenségre és irányzatra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Mindenekelőtt arra, hogy a rendszerváltást követő új rendszer, annak beruházási-fejlesztési gyakorlata a régió „külső területein”, városaiban és falvaiban *sajátos társadalmi átstrukturálódási folyamatokat indított el.*

Ennek egyik megjelenési formája a korábbi helyi társadalmak „elszín-telenedése” – alkalmanként „leépülése” –, hiszen az ipari vállalatok megszüntetése okán nincs szükség „műszaki értelmiségre”, a téészek felszámolása miatt pedig „agrárértelmiségre”. Nyilvánvaló, hogy a műszaki és az agrár-technikus és középvezetői csoportokra sincs szükség, vagyis a települések egyes „kvalifikált” rétegei-csoportjai lassan a feledés homályába merülnek, ide értve a szakmunkások csoportjait is. A „humán értelmiséget” eddig kevésbé érintették az „elbocsátási” hullámok, azonban gyakran utalnak e „pályák telítettségére”. Vagyis nemhogy nincs lehetőség új munkahelyek teremtésére ezeken a területeken – pl. oktatás, egészségügy, közigazgatás –, de a meglévők egy részének a megmaradása is kétséges, ami bizonytalanságot teremt az alkalmazottak körében.

A „kvalifikált munkahelyek” megszűnésének-felszámolódásának a folyamata tehát korántsem ért véget, előrevetítve e települések társadalmának további „elszintelenedését”, átrétegződését.

Az átstrukturálódás másik megjelenési formája a helyi társadalom polarizálódása: a kevés gazdag, az ennél nagyságrendekkel több szegény, és a kettő között egy „lyuk”, amely a középrétegekre, pontosabban ezen rétegek erodálódására, felszámolódására, alkalmasint „hiányára” utal. Ez utóbbi egybevág a fentiekkel – egyes „kvalifikált” rétegek eltűnésére és a településeken található „kvalifikált munkahelyek korlátozott számára” vonatkozó információkkal –, hiszen a középrétegek meghatározó része éppen ezen tevékenységi formákhoz és státusokhoz kapcsolódik.

E folyamatok fontos jellemzője, hogy az elszegényedési és a lecsúszási folyamatok a középrétegeket is elérték, magabiztosságát kikezdték. Innen nézve a települések középrétegeinek állapotát: nem csupán egyes „kvalifikált” csoportok eltűnése a jellemző, hanem az is, hogy az ilyen státusokat-munkaköröket betöltő személyek-családok a fizetéseikből és béreikből alig vagy egyáltalán nem képesek fenntartani a középrétegekhez illő, rájuk korábban jellemző életszínvonalat és életminőséget. Egyes csoportjaik sodródnak a „veszélyeztetettek” irányába, esetenként már napjainkban is a valamiféle segítségre-támogatásra szorulóknak közé, és mindennapjaikat az elszegényedésen túl beárnyékolja az elbocsátástól való félelem is. Hangsúlyoznánk, hogy nem csupán e rétegek adóira nem lehet számítani, de kohézióteremtő beállítódására és segítőkészségére sem, sőt – e tendenciák erősödése nyomán – maga is a támogatásra szorulóknak közé sodródván, súlyos társadalmi feszültségek hordozója lehet-lesz.

A társadalmi átstrukturálódás folyamatait számottevően befolyásolja az a tény is, hogy a felsőfokú tanulmányaikat befejező fiatalok sem nagyon térnek vissza szülőhelyükre, ugyanis a „kvalifikált munkahelyek korlátozott száma” eleve kizárja, hogy helyben munkát találjanak. Természetesen közülük jó néhányan visszakényszerülnek ide, mivel lakhatásukat pályakezdőként nem tudják más módon megoldani, azonban a helyi munkalehetőségek hiányában ők is ingázókká válnak, így csak „külsőleg” kötődnek lakóhelyükhöz.

Az érintett térségekben jelentős a betelepülés. Azonban az a tény, hogy a betelepülők egyfelől a zömében az iskolázatlan, alacsony végzettségű és munkakultúrájú, szakképzetlen rétegekből kerülnek ki, másfelől a máshol elszegényedő, lecsúszó vagy lecsúszással fenyegetett csoportokból rekrutálódnak, végül is számottevően felgyorsítják a helyi társadalmak összetételének „elszintelenedését” és „romlását”, hiszen közben folyik a „kvalifikált” rétegek-csoportok stagnálása-leépülése. Mindenesetre ellentmondásos és feszültségekkel teli folyamatokról van szó, melyeket nem lehet témánk szempontjából figyelmen kívül hagyni.

A fentiekből következik, hogy a helyi társadalmak közérzete nagyon rossz, mert tele van valóságos és szimbolikus sérelmekkel, hiszen tehetetlen az elszegényedéssel és a lecsúszással szemben, és, mert bizonytalan a jövőt illetően. Mindennapjait az elkeseredettség, a tisztázatlan indulatok és a ki nem hordott konfliktusok járják át, mert betörték hozzá, ellopták a tyúkját, elhordták a tanya kerítését, vagy leszedték a gyümölcsét, és tele van ingerültséggel, mert ezt a hatóságok „szabálysértésként” még

csak szóra sem érdemesítik. Tele van félelmekkel, hogy újra és újra betörnek hozzá, és senki sem védi meg őt és családját; hogy elveszti az állását; míg mások attól rettegnek, hogy jönnek az uzsorások behajtói és „nincs kecmec, fizetni kell”. Itt bármelyik társadalmi réteg-csoport bűnbakká és áldozattá válhat, vagyis a szegényeken túl a „gazdagok” csak úgy, mint a „középrétegek”, a hivatalok hasonlóképpen, mint a civil szervezetek vagy a politikai pártok, a segíteni akarók szintűgy, mint a közböcsök vagy az elutasítók.

Figyelmet érdemel, hogy a „külső térségek” városainak és falvainak külterületeit és tanyás körzeteit számos helyen alacsony iskolázottságú és munkakultúrájú, szakképzetlen, illetve szakképzett, de talajt vesztett, elszegényedő, lecsúszó és máshonnan ide költöző csoportjai kezdik beépíteni. A külterületek és tanyák nem biztosítanak az itt élő szegényeknek „ideális” lakhelyet sem a lakhatás, sem a munkavállalás, sem a közlekedés, sem a gyerekek versenyképes felkészítése szempontjából. Így napjainkra már mind a hivatalosságok, mind a helyi közvélemény számára kézzel fogható és visszavonhatatlan valósággá vált az, amit a szakemberek már régóta tudtak és mondtak, nevezetesen: a szegénységből következő társadalmi eredetű hátrányok iskolai-tanulmányi hátrányok formáját öltik, ha az állam és az önkormányzatok nem tesznek meg mindent ennek megelőzésére és kezelésére. Ugyanis az adatok arra utalnak, hogy a külterületi-tanyai szegények gyerekei olyan környezetben nőnek fel és nevelődnek iskolás korukig, melyek következtében sokuk nem felel meg a beiskolázási kritériumoknak, így nem a „normál”, hanem a „speciális” iskolába kerül.

Másként fogalmazva arról van szó, hogy mivel az érintett családok gyerekei nem járnak bölcsődébe, és nem járnak óvodába, így közülük sokak további élete már hat-hét éves korában eldől, hiszen a „speciális” iskolába kerülnek, és innen alig vagy egyáltalán nem vezet visszaút a „normális” iskolába, ahol legalább valami szakmát lehetne szerezni. A régióban számos „speciális” iskola van, ami arra utal, hogy a társadalmi-gazdasági újratermelődé jelenlegi rendszere tömeges igényeket támaszt az ilyen jellegű intézmények iránt. E jelenség mögött az érintett családok szegénységén, társadalmi integrálatlanságán, életvezetési és gyereknevelési szokásain, igény szintjén és törekvésein, a gyerek jövőjére vonatkozó elképzeléseiben, alacsony munkakultúráján stb. túl számos probléma húzódik meg. Közülük nem utolsó sorban a társadalom – pontosabban az állam és az önkormányzatok – erőforrás-hiányos állapotát kell kiemelnünk, ugyanis pénz hiányában az intézményfenntartók még a ténylegesen jelentkező igényeket sem képesek kielégíteni, nemhogy a társadalomból kirekesztődő szegények „láthatatlan”, de mégoly valós szükségleteit. Az adatok azt is jelzik, hogy a településen rendelkezésre álló bölcsődei és óvodai férőhelyekkel még a „középrétegek” valós szükségletei sem elégíthetők ki, pedig e családok egyrészt a korábbi évtizedekhez képest „későn” – az anya harminc éves kora körül – vállalnak gyereket, másrészt többnyire csupán egyet. Fontos tény tehát, hogy a gyerekek és a fiatalok sikeres társadalmi felkészítésére és beilleszkedésére szerveződő egyik legfontosabb intézmény a család, tömegméretekben képtelen szocializációs feladatait teljesíteni, és az is, hogy e felada-

tokat más intézmények (pl. óvoda, iskola, önkormányzat) sem képesek átvenni tőle. Így aztán e feladatok megoldatlanul csúszkálnak a szocializációs intézményrendszerben a megoldás esélye nélkül.

A szocializációs intézményrendszerben megoldatlanul csúszkáló problémák sajátos feladat- és felelősségáthárítási technikákat alakítanak ki, melyeknek látszólag „csak” a gyerekek és a fiatalok látják kárát, ténylegesen azonban a helyi és a tágabb társadalmat, az önkormányzatot vagy az államot is kár éri. Nagyon is feltűnő például, hogy az oktatási-képzési intézmények csupán oktatni akarnak, nevelni nem. Ennek sok oka lehet: mert kevés az óraszám és a tananyag ezen keretek közt nem adható le; mert sietni kell, így nincs idő a gyerekekkel foglalkozni; mert ha fegyelmezni kell az órán, akkor az oktatástól veszi el a kevéske időt, ezért a fegyelmezetlen gyerek nem oda való; mert a pedagógus jószerivel eszköztelen a fegyelmezést illetően; mert konfliktusba keveredhet a szülővel stb. Aztán a pedagógusok túlterheltek, a gyerekekkel való „külön” – a tanórán kívüli-utáni – törődést pedig senki sem fizeti meg, ez láthatóan a pedagógus magánügyévé vált. Gondot jelent, hogy a pedagógusok többnyire nem ismerik az általuk oktatott gyerekek családi hátterét, vagyis nem tudnak – esetleg nem akarnak – többet tudni a gyerekek társadalmi környezetéről, jóllehet azzal pontosan tisztában van még a lakosság is, hogy mely iskolákat mely társadalmi rétegek-csoportok gyerekei népesítik be. Úgy tűnik, hogy a pedagógusképzésben hiányosságok vannak a „szegénységben” élő családok gyerekei sikeres iskolai beilleszkedése, nevelése, oktatása, képzése tekintetében, mint ahogy számos helyen hiányozhatnak az ilyen pedagógiai programok is.

Még az elit középiskolákban is gond a pénzühiány, amellyel nem csupán a gyerekek hatékony szakmai felkészítését, szabadideje kulturált eltöltését, vagy személyisége fejlesztését szolgáló szakköröket lehetne működtetni, de a rászorulókat, a „gyengébbeket” is felzárkóztatni, korreptálni. Az iskolák láthatóan nem vállalnak szerepet tanulóik szabadidejének szervezésében, vagyis az iskola nem köti a gyerekeket, így a gyerekek sem kötődnek iskolájukhoz. Aztán a gyerekek túlterheltek. Alapvetően nem intellektuális túlterheltségről van szó, hanem idegi-fizikai túlterheltségről, hiszen nem könnyű dolog napi hat-hét tanórát csendben és fegyelmezetten végigülni még annak sem, aki érdeklődő és sikeres a tanulásban, hát még annak, aki tanulmányi kudarccal küszködik. A sokadik órákon a legtöbb gyerek már akkor sem tud figyelni, ha akar, így ott a tanári előadásból alig vagy egyáltalán nem profitál, és ezek után – döntően felfrissülés, pihenés nélkül (fáradtan) – kell otthon nekilátni a felkészülésnek a másnapi órákra. Ebben a közegben már egy átlagtanuló is hajszolt, aki pedig tovább akar tanulni, az még inkább.

Ha tehát az iskola csak a „kötelezően” előírtak szerint foglalkozik a rábízott gyerekekkel, és sem a nevelésükben, sem személyiségfejlesztésükben, sem tanulmányi gondjaik megoldásában, sem szabadidejük kulturált eltöltése szervezésében – ilyen szolgáltatások kialakításában – nem kíván, vagy tud (pl. anyagi okok miatt) részt vállalni, akkor eme szükségletek (funkciók) kielégítését mégis ki vegye át? Mert ezek még akkor is jelen vannak, és kielégítetlen igényként jelentkeznek, ha a szocializá-

ciós mező egyetlen intézménye vagy szereplője sem kíván tudomást venni róluk.

A vázoltak egyértelműen arra utalnak, hogy a szocializációs intézményrendszerben válság alakult ki. Azt a kérdést, hogy vajon az adott településeken élő és tanuló gyerekek, illetve középiskolások és más fiatalok szabadidejének, kulturálódásának, sportolási-, hobbi- és szórakozási igényeinek stb. a kiszolgálásában a család intézményén túl vannak-e feladatai más szocializációs intézményeknek is, egyszerűen nem lehet megkerülni. Már csak ezért sem, mert egyfelől ezeket a szükségleteket és igényeket a gyerekekkel és a fiatalokkal foglalkozó különféle intézmények szereplői nem tagadják, és nem becsülik le, sőt az életkori sajátóságokból adódóan természetesnek tekintik, és kielégítésüket fontosnak (alapvetőnek) tartják. Másfelől azért sem, mert a szocializációs mező intézményei abban is egyetértenek, hogy e „jogos” korosztályi szükségletek kielégítésében az egyes intézményeknek együtt kell működniük, ellenkező esetben manifesztált funkcióikat sem képesek ellátni. Továbbá azért sem megkerülhető, mert időközben olyan új problémák jelentek meg – munkanélküliség, elszegényedés, szegregáció, drog stb. – a helyi társadalmakban is, amelyek a „piacgazdaság” működéséből következően számottevő befolyással bírnak a gyerekek és a fiatalok sikeres társadalmi felkészítésére és beillesztésére nézve, és ezek kezelése sem nélkülözheti a széles intézményi, és így az állami-önkormányzati együttműködést. Olyannyira, hogy az intézményi szereplők már ma is jelentős szocializációs gondokról számolnak be – vagyis a „bajok” nem a jövőben lesznek, de vannak – és egyértelműen utalnak arra is, hogy intézményi beavatkozások nélkül e gondok súlyosbodnak, alkalmasint kezelhetetlenné válnak.

Mindezek ellenére mégis azt látjuk, hogy az iskolák kizárólag oktatni-képezni akarnak, nevelni nem; hogy már a szakkörökre sem igen akad pénz, ahogyan a lemaradó tanulók korrepetálásának a biztosítására sem; és hogy a „főállású” ifjúsági felelősök státusát is megszüntetik. A gyerekeknek és a középiskolás fiataloknak a tanórák befejezése után nincs nagyon helyük az iskolájukban, de a közművelődéssel foglalkozó intézmények sem kínálnak semmit azoknak, akik kortársaikkal együtt szeretnének lenni, de nem tudnak fizetni. A korábban sportolásra létrehozott közterületi építmények tönkre mentek, megszűntek, netán beépítették, vagy más célokra használják azokat. Sportolni ugyan lehet, de fizetni kell érte, márpedig sokaknak nincs erre elég pénze. Marad tehát az utca, a terek és a kószálás, ami a hétvégeken kiegészül az olcsó szeszekkel, a kocsmával és a diszkóval, attól függően, hogy a zsebpénzből kinek mire telik. Ekkor – szülői egyetértéssel (támogatással), esetleges iskolai-tanári elnézés és rosszállás mellett – lehet a zsebpénz, a diszkó és a kocsmá kínálta körülmények között úgy lazítani (szórakozni), hogy ennek a kulturális szintje és módja jószerivel senkit sem érdekel, kivéve a rendőrséget. Azonban a rendőrségnek sem áll érdekében feleslegesen beavatkozni a szabadidő-eltöltés eme módozataiba, hiszen, ha sem a szülők, sem az iskola nem érdeklődnek a fiatalok bevett szórakozási formái iránt, akkor miért okozzon magának gondot azzal, hogy jegyzőkönyvet vesz fel az esetről? Egyszerűbb, ha hazaküldi az érintettet. Egyszerűbb a gyerekeknek

is, mert nincs nyoma a balhénak; egyszerűbb a szülőnek is, mert nem kell a gyereket felelősségre vonni és vele konfrontálódni; egyszerűbb az iskolának is, mert nem kell fegyelmet indítania; egyszerűbb a diszkó- vagy kocsmatulajdonosnak is, mert nem indul hivatalos vizsgálat az ügyben, ami esetleg időleges bezáráshoz is vezethet, és amit a vállalkozás nagyon is megérezhet. Be kell látni, hogy a rendőrség helyzete nem könnyű, mivel egyedül marad a jelzett problémákkal, ugyanis azok a szocializációs partnerei nem működnek vele együtt, amelyek jogosítványaiknál és felelősségüknél fogva – pl. szülők, iskola – a kamaszok szórakozási-viselkedési formáinak „hivatalból” kereteket adhatnának. Továbbá – a fiatalokra tekintettel – annak sincs értelme, hogy a meggon-dolatlanságból, kivagyiságból stb. adódó kisebb-nagyobb balhék rendőr-ségi-bűnügyi minősítést kapjanak, mint ahogy annak sem, hogy a kamaszok úgy érezzék, hogy kimondottan csak a rendőrségnek van „kifogása” szórakozási formáik ellen.

A településeken mindenesetre sajátos állapotok alakultak ki, hiszen a gyerekekkel-fiatalokkal foglalkozó intézményrendszer minden egyes szereplője tudja, hogy mind saját intézménye, mind más intézmények alacsony szinten, alig vagy egyáltalán nem teljesítik azokat a feladataikat, melyekre létrehozták őket, és azt is tudja, hogy ez a gyerekek-fiatalok, és a helyi és tágabb társadalom kárára történik. És ennek a működés-módnak a megjelenési formája az is, amikor a 14–18 éves fiatalok hétvégi lazításai-szórakozásai után jószerivel mindenki tud mindent – az ivászatokat, a részegséget, a balhékat, a drogot stb. –, hivatalosan azonban senki nem tud semmit.

Mindent egybevéve a feladat- és felelősségáthárítás, a nemtörődöm-ség, a kollektív felelőtlenység stb., amely az egyes szocializációs intézmé-nyek hozzáállásában és a rendszer egésze működésében már napjainkban is tetten érhető, súlyos problémák forrása, hiszen – mint az egyik intéz-ményi szereplő megfogalmazta – egyáltalán „nem mindegy, hogy ezek-ből a gyerekekből adófizető polgárok lesznek-e, vagy segélyezettek. Ez a következő tíz év nagy kérdése. Vagyis be fogja-e látni ez a városvezetés, meg a következők, hogy ha nem tesszük oda magunkat, és nem kezdünk el jelentős erőket fektetni ezeknek a gyerekeknek a támogatásába, okta-tásába és szakemberré válásába, akkor ezek a gyerekek is követik azt a mintát, amit láttak: várjuk a segítyt, és alkalmi munkából máról holnapra élünk.”

Irodalom

- A Közép-Magyarországi Régió Stratégiai Terve 2007–2013, „A kreatív régió”, Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács, 2005. február
- Berend T. Iván (2003): Kisiklott történelem (Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században), História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Bibó István ((1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in: Bibó István válogatott tanulmányok 1945–1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Bihari Mihály (2005): A magyar politika 1944–2004, Politikai és hatalmi viszonyok, Osiris Kiadó, Budapest

MAGYAR VALÓSÁG

- Bogár László (2000): A gazdaságpolitika és a magyar XXI. Század, *Üzleti* 7., 2000. március 13.
- Bukodi Erzsébet (2002): Párkapcsolat-formálódás az ezredfordulón, in: „Ifjúság 2000” Tanulmányok I., (szerk.: Szabó Andrea, Bauer Béla, Laki László), Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2000): Gyorsjelentés a gyerekszegénységről Magyarországon és Romániában, Szociális Szakmai Szövetség, Budapest
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2004): Szegénység és kirekesztés gyermekkorban, in: A szegénység és társadalmi kirekesztődés folyamatai, KSH, Budapest
- Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről, *Info-Társadalomtudomány*, 54. sz.
- Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Fóti János – Lakatos Miklós (2004–2005): Foglalkoztatottság és munkanélküliség (Információk a magyarországi censusok eredményeiből), 1–5. kötet, Országos Foglalkoztatási Alapítvány, Budapest
- Fóti Klára (szerk.) (2003): A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok, (Országjelentés a „humán fejlettségről” 2000–2002.) MTA Világgazdasági Kutató Intézet, United Nations Development Programme, Budapest
- Gazsó Ferenc (2001): A társadalmi szerkezetváltás trendjei (szerk. Földes György–Inotai András) *A globalizáció kihívásai és Magyarország*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc (2006): Társadalmi struktúra és iskolarendszer, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Gazsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán (2008): *Társadalmi zárványok*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Gerschenkron A. (1962): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*, Gondolat, Budapest, 1984.
- Kabai Imre – Wölcz Judit – Winkler Mónika – Béki Orsolya – Tóth Gábor szerk. (2007): *Mi lesz velünk a diploma után?* Zsigmond Király Főiskola, Budapest
- Kapitány Balázs (2008): *Gyermekszegénység*, in: *Új Ifjúsági Szemle*, 2008 tavasza
- Kemény István (1996): *A romák és az iskola*, Educatio, 1996 tavasza
- Kertesi Gábor (2002): *Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő hátrányos családi háttérű gyerekek megsegítésére az alapfokú oktatásban*, *Esély*, 2002/2.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2005): *Általános iskolai szegregáció I–II.*, *Közgazdasági Szemle*, LII. Évf. 2005. április–május
- Kosáry Domokos (1990): *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867 (Magyarok Európában III.)*, Háttér Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*, Osiris Kiadó, Budapest
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor (1996): *Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban*, *Századvég*, 1996. ősz
- Kornai János (2007): *Mit jelent a „rendszerátalakítás”? Kísérlet a fogalom tisztázására.* *Közgazdasági Szemle*, LVI. évf. 2007. április
- Kovách Imre (2006): *Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség*, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon)*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Kovács Katalin (2005): *Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon*, in: (Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások – Falupolitikák, UMK–MTA SZKI*, Budapest, 141–152. o.

- Ladányi János – Szelényi Iván (2003): A kirekesztettség változó formái, Napvilág Kiadó, Budapest
- Lakatos Judit (szerk.) (2002): Család változóban 2001, KSH és United Nations Development Programme, Budapest
- Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon, in: (Kovách Imre szerk.) Társadalmi metszetek (Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon), Napvilág Kiadó, Budapest
- Laki László (2008a): Rendszerváltás, világgazdasági korszakváltás és a magyar politikai osztály, *Egyenlítő*, VI. évf., 2008/1–2. sz.
- Laki László (2008b): Rendszerváltástól a rendszerválságig, *Egyenlítő*, VI. évf. 2008/12. sz.
- Laki László – Bíró A. Zoltán (2001): A globalizáció peremén, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Laky Teréz (2005): A magyarországi munkaerőpiac 2005, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest
- Liskó Ilona (2003): Kudarok a középfokú iskolában, *Beszélő*, július–augusztus
- Lóránt Károly (2000): Tíz év túlzott áldozataiból tanulunk-e végre? *Üzleti* 7, 2000. június
- Makó Csaba – Simonyi Ágnes szerk. (2003): A munka és a párbeszéd új paradigmái, OFA Munkaügyi Kutatások Szakmai Műhelye, Budapest
- Nyarády Adrienn – Felvinczi Katalin (2004): Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest
- Pitti Zoltán (1997): Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, *Társadalmi Szemle*, 52. évf., 1997/8–9 sz.
- Pitti Zoltán (2004): Magyarország gazdasági és társadalmi élete. Főbb jellemzők és folyamatok (1989–2002). In: (Ágh Attila szerk.), *Magyar hozomány, Magyarország az EU-csatlakozás küszöbén*, BM Kiadó, Budapest
- Polányi Károly (1946): A nagy átalakulás (Korunk gazdasági és politikai gyökerei), Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.
- Rác József (1995): Ifjúsági marginalizáció, in: Gázsó Ferenc – Stumpf István (szerk.) *Vesztesek, Ifjúság az ezredfordulón. Ezredforduló Alapítvány*, Budapest
- Somlai Péter (szerk.) (2008): Új ifjúság (Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről), Napvilág Kiadó, Budapest
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs (2004): Szegénység és depriváció, KSH Népeség-tudományi Kutatóintézete, Budapest
- Spéder Zsolt – Monostori Judit (2001): Mozaikok a gyerekszegénységről. Közelítések a gyerekek és a családjaik jóléti helyzetének kutatásában. Népeség-tudományi Kutatóintézet, Budapest, Kutatási jelentés 69.
- Susánszky Éva (2008): A fiatalok egészségi állapota, *Új Ifjúsági Szemle*, 2008. tavasz
- Szalai Erzsébet (2006): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban, in: (Kovách Imre szerk.) *Társadalmi metszetek*, Napvilág Kiadó, Budapest
- Szentes Tamás (1999): Világgazdaságtan I., Elméleti és módszertani alapok, Aula Kiadó, Budapest